

JUOZAS ŽILIONIS

Vilniaus pedagoginis universitetas

LAISVĖS LINK: DIALOGAS SU SAVIMI SKAITANT ANTANĄ PAŠKŲ

Towards Freedom: Soliloquy During the Reading
of Antanas Paškus' Writings

SUMMARY

In the article the concept of freedom of Antanas Paškus, a theologian and philosopher of Lithuanian origin, is considered. Paškus analyses a negative and positive aspect of freedom, meaning *freedom from* ... as negative and *freedom for* ... as positive. Negative freedom means liberation from traditional values and leads to ideological and cultural nihilism, which is dangerous to human freedom, consciousness, personal dignity and religion. On the contrary, positive freedom is closely related to values. It helps a person to understand the real essence of freedom, which belongs to the transcendental dimension. The Christian concept of freedom shows the sovereignty of a person, which has to be realised in speaking the truth and doing good. Permanently contemplating good and evil a person builds his own *I* and understands himself as related to *others* in the world of *others*. Man becomes free when he understands what the *Other* says to his conscience.

IŽANGA

Lietuvių kilmės teologas, filosofas, psichologas Antanas Paškus (g. 1924), daugelio knygų lietuvių kalba autorius, dirbo JAV ir Kanadoje psichologu liginėse ir kalėjimuose. Viena iš temų, priekurios Paškus nuolat grįžta, — tai asmuo

ir jo laisvė. Kas yra laisvės esmė – šis fundamentalus filosofinis klausimas Lietuvos filosofams buvo ir tebėra viena iš pagrindinių problemų. XVI a. apie tai rašė Andrius Volanas (*Apie politinę arba pilietinę laisvę*, 1572), teigdamas, kad „lais-

RAKTAŽODŽIAI: Antanas Paškus, laisvė, dialogas, vertybės, transcendencija.

KEY WORDS: Antanas Paškus, freedom, dialogue, values, transcendence.

vė labiausiai dera žmogaus prigimčiai ir kad jos veikiamas niekas negimsta vergu, niekad neabejojo nė vienas sveiko proto žmogus“¹, o XX a. Antanas Maceina, Juozas Girnius, Antanas Paškus ir kt. pabrėžė, kad „laisvė negali likti be vertybių. Antraip – laisvė arba pervertinama, žmonės tampa laisvės fanatikais, kurie vėl griebiasi prievartos, arba atsiduoda savo malonumų tenkinimui“².

Antanas Paškus laisvę susieja su civilizacija, kultūra ir bendruomene atkreipdamas dėmesį į istorijos vyksmą bei transcendentinį matmenį. Kadangi šiandieninis modernusis pasaulis kiekvieną dieną kalba apie žmogaus išsilaisvinimą, tai savaime kyla ribų klausimas, kurias nubrėžia kitų žmonių egzistavi-

mas. Žmogus, realizuodamas save, nuolat susiduria su kito žmogaus laisve, kuri diktuoja pasirinkimo galimybes ir parodo, kad laisvė visuomet yra susaisyta. Laisvės apraiškos yra gana įvairios ir sukelia įvairius išgyvenimus bei jausmus, nes šiame procese moterys laisvėja nuo vyrų, vaikai nuo tėvų, mokiniai nuo mokytojų, darbuotojai nuo darbdavių, piliečiai nuo valstybės, tautos nuo kolonizatorių, tikintieji nuo Bažnyčios, o žmogus nuo Dievo. Tokiame laisvėjimo procese pesimistai regi niūrią, o optimistai — šviesią žmonijos ateitį. Žmonės tarsi patenka ant pozityvių ir neigatyvių laisvės svarstyklių, kurios atseikėja jų žodžius ir darbus, veiksmus ir poelgius.

LAISVĖJIMO ETAPAI

Antanas Paškus regi tris pagrindinius etapus žmogaus laisvėjimo istorijoje. Pirmasis laisvėjimo etapas žmogaus sąmonėje išskyla gana ankstyvoje vaikystėje, jis lydimas žodžio *ne* visą gyvenimą. Šis *ne* reiškia žmogaus ryžtą atsikratyti jį ribojančių suvaržymų. Tokie suvaržymai gali būti gan įvairūs: fiziniai ar dvasiniai, moraliniai ar materialiniai, individualūs ar visuomeniniai, vidiniai ar išoriniai. Šių suvaržymų nutraukimas yra ne kas kita, kaip neigatyvioji laisvė, arba laisvė *nuo ko*. Jos esmė glūdi atsakyme, kaip nurodo I. Berlinas: „kurioje srityje subjektui – asmeniui ar asmenų grupei – turėtų būti leista daryti, arba būti tuo, kuo jis gali būti be kitų asmenų įsikišimo“³. Erichas Frommas, remdamasis R. Tawney, M. Weberio, F. Brentano ir kitų mokslininkų mintimis, pažymi, kad

žmonija tokioje laisvėjimo trajektorijoje praėjo keletą tarpynių, kurių metu buvo nutraukiami žmogaus ryšiai su jį supančia tikrove.

Ankstyvojoje civilizacijos pakopoje žmogus laisvėjo nuo gamtos. Suvokęs save, kad jis skiriasi nuo gyvosios ir negyvosios gamtos, žmogus tarsi ją peržengė, kartu pasiliko jos dalimi. Toks pajautimas buvo pirmasis laisvės aktas, panaikinęs žmogaus tapatybės su gamta jausmą ir įgalinęs jį tobulėti kaip kūrybingą ir savarankišką asmenį. Už šią galimybę žmogus skaudžiai užmokėjo, ypač jaučia tą mokesť šiandien.

Viduramžių pradžioje žmogus buvo praaugęs animizmą arba kosminę vienybę su gamta. Prasidėjo antrasis jo laisvėjimo tarpynis. Atsipalaidavęs nuo gamtos, viduramžių žmogus dar jautė

tvirtus ryšius su visuomene. Jis buvo tam tikros rasės, grupės ar luomo narys, save tapatino su tam tikru vaidmeniu, kurį atliko visuomenėje. Luomas, kilmė, užsiėmimas, net ir apranga determinavo viduramžių žmogaus statusą visuomenėje. Žmogus savo luome laisvai reiškė save žodžiais ir darbais, jautėsi saugus, nes žinojo, kam priklausyti, tad „žmogus nepažino paties didžiausio skausmo – visiškos vienatvės ir beviltiškumo“⁴.

Trečiasis žmogaus tarpsnis siejamas su Renesanso epocha, kai pradėjo griūti luomų užtvaros, kai ūkyje bendradarbiavimą ėmė keisti konkurencija, o solidarumą – išnaudojimas. Žmogus pradėjo tarnauti kapitalui, tvirtai tikėdamas, kad viskas priklauso nuo jo pastangų. Visuomenėje, pamynusioje Bažnyčios moralės dėsnius, klostėsi palankios sąlygos formuoti negatyviems charakterio bruožams: egoizmui, pavydui, jėgai, godumui, turtui ir pan.

Renesansas atvėrė žmogaus minčiai ir kūrybai naujus horizontus. Kapitalistiniai santykiai atpalaidavo moralės varžtus. Reformatus Bažnyčia atsisakė tiesioginio tarpininkavimo tarp Dievo ir žmogaus. Išsilavinęs žmogus savo likimą patikėjo sau. Žmogus žengė dar žingsnį išsilaisvinimo link, kad „pašalintų paskutinę tariamą žmogaus laisvės

kliūtį – tikėjimą į Dievą“⁵. Tokį žmogaus laisvėjimo aktą F. Nietzsche apibūdino Dievo mirties metafora⁶, tikėdamas, kad Dievui mirus, žmogus atsigręš į žemę ir joje pats atsinaujins. Tas vadinamasis atsinaujinimas žmogui gera neatnešė. Nietzsche’s pamišęs antžmogis pasiklysta žemėje ir savyje ir, siaubo pagautas, praranda save, krypta nacistinių-marksinčių nuostatų link, šitaip norėdamas rasti išeitį iš keblios padėties.

Galima būtų kalbėti ir apie ketvirtąjį žmogaus laisvėjimo tarpsnį, kurio ryškus pėdsakas išnyra naujaisiais laikais. XX a. karų kataklizmuose, pramonės industrijoje, urbanizacijos procese, intensyviame gyvenimo tempe žmonės, savaip norėdami išsilaisvinti ar atsipalaiduoti, susvetimėjo. Šio *laisvai susvetimėjusio* proceso žymės pirmiausia palietė žmogaus dorovinius mechanizmus, atpalaidavusius jį nuo įprastinių dorovinių vertybių. Dorovinės vertybės žmogui pasidarė savotiška našta, nuo kurios visais galimais būdais jis stengėsi išsivaduoti. Žmogus tapo unikaliai vienišas minioje. Pagaliau laisvėdamas žmogus pradėjo bėgti nuo savęs pasitelkdamas įvairias antisocialines technologijas, kurios sėjo aroganciją, prievartą, klastą, apgaulę, agresiją, cinizmą ir kitas negatyvias elgesio apraiškas, kartu žmogus laisvėjo nuo pareigos ir atsakomybės.

NEGATYVIOJI LAISVĖ

Negatyviosios laisvės pavyzdžių, pasak Paškaus, toli ieškoti nereikia. Pirmiausia žmogus atsisako autoriteto – nesvarbu, koks jis būtų, kokį prestižą turėtų. Jis pripažįsta tai, „kas išplaukia

iš jo paties, o ne tai, kas jam užkraunama iš šalies“⁷.

Pasipriešinimu autoritetui siekiama ir laisvos religijos — tikėjimo be dogmų, ištikimybės be taisyklių, meilės be įsipai-

reigojimų. Galų gale autoritetų atsikratymas lemia išsilaisvinimą nuo įstatymais, papročiais ar tradicijomis paremtos moralės. Kad ir iš kur tos normos kiltų, žmogus jas priima kaip pažeminią, varžantį jo laisves bei teises.

Išsilaisvinimas nuo pareigos ir atsakomybės palieka pėdsakų visuose visuomenės sluoksniuose ir kartose skatindamas savanaudiškumą ir skiepydamas bendrą žmonių bruožą – egocentrizmą. Egocentrizmas išsilaisvinimo kontekste rodo didelį žmogaus egoizmą, kurį sustiprina savęs teigimo, savimeilės ir savanaudiškumo injekcija. Žmogus teikia pirmenybę savo asmeniniams poreikiams, juos priešpriešina visuomenei ir kitų žmonių interesams. Toks priešinimas savęs kitiems fiksuojamas visose žmogaus funkcionavimo erdvėse: mąstysenoje ir jausenoje, kalboje ir darbuose, veiksmuose ir poelgiuose. Šitos erdvės siejamos su begaliniu skubėjimu gyventi, nes žmogui atrodo, kad šiandien neįvykdžius geidžiamo įnorio, to jau nesugebėsi padaryti.

Žmogaus išsilavinimas gali turėti įvairių niuansų ir formų. Viena iš tokių formų – žmogaus išraiška. Kaip pažymi Paškus, šios raiškos pagrindinis principas – „būk kuo esi, išreišk savo tikrąjį aš“⁸. Tačiau tikrąjį savitą aš kiekvienas suvokia ir reiškia gana individualiai savojo aš beiškodamas ir jį atskleisdamas, stengiamasi apnuoginti ne tik kūną, bet ir protą, jausmus, valią. Pasidarė madinga, praradus sveikatą, protą ar tikruosius jausmus, visa tai aprašyti spaudoje, parodyti per televiziją ar pagarsinti per radiją, kad visi galėtų matyti, girdėti, pajusti, o gal net ir paliesti. Tikimasi, kad išrengus žmogų, t. y. „nebebalikus nieko paslaptingo nei apie žmogaus kūną, nei apie jo sielą, išvilkus tą paslaptinę aš į dienos šviesą, visi žmonės pasidarysį vienas kitam artimi kaip vienos šeimos nariai“⁹.

Taigi po žmogaus negatyviosios laisvės priedanga gimsta hedonizmas ir savanaudiškumas, įtvirtinantis dvasinį ir moralinį vakuumą, kuriame vietos neranda ir pati visuomenė.

POZITYVIOJI LAISVĖ

Laisvėjant žmogui, svarbų vaidmenį vaidina pozityviosios laisvės raiška, kuri apibūdinama kaip *laisvė kam*. Ši pozityvioji laisvės „prasmė yra kilusi iš žmogaus noro būti savęs paties šeiminku“¹⁰. Šioje laisvės sampratoje ryškėja išorinis ir vidinis asmens nepriverstinumas ir vertybės. Be nepriverstinumo nebūs laisvės, o be vertybių bus tik jos regimybė. *Veiksmas*, pagrindinė katalikų filosofo Maurice Blondelio žmogaus būti

apibūdinanti sąvoka, parodo, kad žmogus yra tai, kuo jis pats save daro. Tad, pasak Paškaus, Blondelio teiginys „ten nėra būties, kur yra prievarta“ rodo, kad laisvė visada siejama su vertybėmis¹¹. Tikrasis kelias į laisvę veda per pasiaukojimą užsibrėžtiems uždaviniams, per laisvą apsisprendimą rinktis vertybes. Vadinasi, asmens atsiskleidimas tegalimas tik vertybių kontekste. Pritardamas Maxo Schelerio vertybių

sampratai, Paškus pripažįsta vertybių hierarchišką tvarką ir vertybinius aktus, t. y. jausminę reakciją į vertybės „nešėjo“ *dirginimą*¹².

Maxas Scheleris, veikiamas Husserlio ir Kanto daromos įtakos, sukūrė fenomenologinę vertybių teoriją, kurios pagrindas – apriorinis emocionalumas. Vertybinis žmogaus pasaulis – tai savita apriorinė jausmų struktūra, nukreipta į vertybes, kurios pajuntamos ir išgyvenamos. Hierarchiškai Scheleris skiria keturias vertybių klases. Žemiausios — juslinės malonumo ir nemalonumo vertybės, sukeliančios pasitenkinimo arba kančios pojūtį. Šį pojūtį, pasak Schelerio, gali patirti visi jaučiantys organizmai, nebūtinai žmonės¹³. Antroje vietoje – vitalinės vertybės, sukeliančios gyvybinius (biologinius) pojūčius: sveikatos ir ligos, silpnumo ir pakilimo, džiaugsmo ir liūdesio bei pan. Vitalinės vertybės, teigia Scheleris, „sudaro atskirą, visiškai savarankišką vertybinį modalumą, kuris niekaip negali būti *susietas* nei su malonumo ir nemalonumo vertybėmis, nei su dvasinėmis vertybėmis“¹⁴. Šio fakto nesupratimas, pasak mąstytojo, yra visų prieš tai buvusių etinių mokslų trūkumas.

Dvasinės vertybės, kurios savo dautybe iškyla virš kūniškumo ir žmogų supančio pasaulio, priklauso aukštesnei, t. y. trečiajai, klasei. Dvasinės vertybės pasiekiamos per meilės ir neapykantos aktus, kurie atskiria dvasingumą nuo biologinio veiksmo. Išreiškdamos save, šios vertybės tarsi reikalauja, kad joms būtų paaukotos vitalinės vertybės¹⁵. Prie dvasinių vertybių Scheleris priskiria es-

tetines, kaip grožio ir bjaurumo; teisingas, kaip teisingumo ir neteisingumo; metafizines, kaip gėrio ir blogio. Dvasinių vertybių galia tarp žmonių pasiekiamas dvasinis artumas, kuris palaiko draugystę, sukelia pagarbos ar nepagarbos jausmą ir pan.

Religinės vertybės yra aukščiausios Schelerio vertybių skalėje ir priklauso ketvirtajai klasei. Šioms vertybėms priklauso šventybė ir nešventybė, pasireiškiančios esinio absoliutumu. Šventybės vertybė yra susijusi su Dievu, kurio pirmasis pasireiškimo aktas yra meilė.

Hierarchinėje Schelerio vertybių skalėje moralumas suprantamas kaip aukštesnių vertybių pasirinkimas. Aukštesnės vertybės žmonėms pasirinkti padeda meilė, kuri jausmų skalėje, pasak Schelerio, užima ypatingą vietą, nes „meilė visuomet yra *pažinimo ir noro skatintoja*, ji yra pačios dvasios ir proto motina“¹⁶. Būdama visur esančios ir veikiančios dvasinės jėgos dalis, meilė žmogų padaro mylinčia esybe, gebančia aukotis ir veržtis Dievo link¹⁷.

A. Paškus, aptardamas žmogaus vertybinį gyvenimą, teigia, kad visa jo esybė skleidžiasi linijomis: horizontalia ir vertikalia. Horizontalioje plokštumoje išsidėsto materialinės, o vertikaloje – dvasinės vertybės. Norėdamas išlikti gyvas, žmogus privalo būti susietas su medžiaginėmis vertybėmis, o norėdamas išlikti tikru žmogumi, turi atsižvelgti į vertikalų liniją kaip *vertybių hierarchiją*, kurioje prideramą vietą užima pozityvioji laisvė, susijusi su autonomišku asmens pasirinkimu ir tarnavimu *kam*. Tokiu būdu žmogus savarankišku galvojuimu ir veiki-

mu atskleidžia ir įtvirtina savo individualybę. Tvirtas apsisprendimas, paremtas laisvu pasirinkimu, žmogų sujungia tiek

su Dievu, tiek su visuomene kaip orią, išdidžią ir laisvą asmenybę, gebančią veikti, kurti, bendrauti ir įtvirtinti save.

DIALOGAS SU SAVIMI

Laisvė, pasak Paškaus, „uždeda žmogui ir atsakomybę už savąją tapatybę, už buvimą žmogum aktualybėje“¹⁸. Atsakomybė formuojasi ir reiškiasi per sąsają su savo *aš*, su savo vidiniu balsu, t. y. su sąžine. Sąžinė, teigia Paškus, „išplaukianti iš asmens laisvės, veikia kaip moralinių veikslių norma“¹⁹, atpažįsta vertybę ir nevertybę, yra žmogiškumo esmė. Atsakomybė *kam*, pabrėžia popiežius Jonas Paulius II, „integruota sąžinės balse, mano *aš* padaro mano *aš* teisėju“²⁰. Todėl sąžinė, suvokus egzistencinę laisvės svarbą, yra ugdoma daryti teisingus sprendimus, kuriems asmuo arba paklūsta, arba juos ignoruoja. „Sveika sąžinė, – rašo Paškus, – visad pasisavina bendrąsias žmogiškos bendruomenės normas. Mes negalime šių normų ignoruoti, negalime ir sąžinės nuosprendžių žongliuoti, iškraipyti. Mes arba išpildome normų reikalavimus, arba ne.“²¹ Taigi žmogus atsiduria pasaulyje ir jo vidinis *aš* pradeda derinti savo sprendimus su išorinio pasaulio reiškiniais, kurie daro įtaką žmogaus veiksliams, jo motyvacijai. Prasideda ne tik diskurso procesas, bet kartu ir sąžinės formavimasis. Pasak Paškaus, į sąžinę „subėga visos problemos, liečiančios žmogų ir Dievą, individą ir kolektyvą, subjektyvų ir objektyvų pažinimo būdą“²², tad egzistencijos prasmė pirmiausia žmogui atsiveria per dialogą,

vykstantį jo viduje.

Kas yra vidinis dialogas ir su kuo sąvijoje kalbasi žmogus – ši problema, kaip pažymi Paškus, įdomi tiek filosofiniu, tiek psichologiniu aspektu. Dialogas su savimi yra suvokiamas ne kaip kalbinė komunikacija, bet kaip egzistencinis santykis, kaip reakcija į gyvenimišką aplinką, kaip tai, kas nėra pats dialogas, bet jo principas. Paškus dialoginį principą, vykstant žmogaus laisvėjimo procesui, susieja su tiesos samprata, orientuota į krikščioniškas vertybes. Kadangi žmogus, kaip atsakinga asmenybė su savo vertybine sąmone, visada susijęs su kitais, tai tiesa, kaip vertės pažinimas, glūdi asmens veikime ir yra dialoginio santykio nuolatinis tapsmas. Šiame procese „sąžinės funkcija, – rašo Karolis Wojtyła, – yra padaryti, kad veiksmas priklausytų nuo pažintos tiesos“²³, kad asmuo įgytų savo paties poziciją. Toks dialogas su savimi per pažintą tiesą pasiekia aukščiausią dialogiškumo pakopą ir panaikina bet kokią nesusikalbėjimą ne tik su savimi, bet ir su kitais. Plėtodamas dialogo filosofiją, šių laikų mąstytojas Martinas Buberis pabrėžia, kad „tikras gyvenimas visuomet yra susitikimas“²⁴, susitikimas manojų *Aš* su tavuoju *Tu*, kaip betarpiškas santykis iš kurio manasis *Aš* grįžta su atsakomybe už tavąjį *Tu*. Būtent toks atsivėrimas per santykį *Aš-Tu* leidžia suvokti asmens

transcendenciją ir tikrąją esatį: „svarbesnė už visas būties pakraščių mįsles mums yra svarbiausioji kasdienės že-

miškosios akimirkos tikrovė – saulės glostoma klevo šaka ir amžinojo *Tu* nuojauta“²⁵.

IŠVADOS

Antanas Paškus, grįsdamas savo laisvės koncepciją, analizuoja ją dviem aspektais: *laisvė nuo ko* – negatyvioji laisvė ir *laisvė kam* – pozityvioji laisvė. Negatyvioji laisvė, kaip išsilaisvinimas iš tradicinių vertybių, atveda prie pasaulėžiūrinio ir kultūrinio nihilizmo ir kelia grėsmę žmogaus laisvei, sąžinei, asmens orumui ir religijai. Pozityvioji laisvė, būdama susijusi su vertybėmis, padeda žmogui suprasti tikrąją laisvės esmę, kuri glūdi transcendentiniame matemyje.

Krikščioniška A. Paškaus laisvės samprata atskleidžia asmenybės suverenumą, išreikštą realizuojant tiesą ir priisiimant atsakomybę už gerį. Nuolatinė

tiesos ir gėrio kontempliacija formuoja *aš*, suvokiantį save *kitų* pasaulyje per santykį su savimi ir *kitais*. Žmogaus buvimo būdas atspindi jo vienkartiškumą ir negrįžtamumą, todėl tiesioginė gyvenimo konkretybė atveria būtiškojo dialogo galimybę sutinkant *kitą*. Dialogas šiuo atveju yra tiesioginio santykio su pasauliu išraiška arba, kitaip tariant, pokalbis girdint *kito* balsą. Todėl dialoge norint atsakyti, reikia pirmiausia išgirsti ir suprasti tą *kitą*. Pasak A. Paškaus, žmogus tampa laisvas, kai supranta ir atliepia *Kitam*, kalbančiam per jo sąžinę.

Taigi ėjimas laisvės link pirmiausia yra dialogas su savimi, o kartu ir pasirengimas dialogui su *kitu*.

Literatūra ir nuorodos

- ¹ Lietuvos filosofinė mintis. Chrestomatija. Sud. Gediminas Mikelaitis. – Vilnius: Aidai, 1996, p. 290.
- ² Ten pat, p. 283.
- ³ Šiuolaikinė politinė filosofija. Antologija. Sud. J. Kis. – Vilnius: Pradai, 1998, p. 56.
- ⁴ A. Paškus. *Asmuo ir laisvė*. – Chicago: Ateitis, 1984, p. 5.
- ⁵ Ten pat, p. 7.
- ⁶ Žr. F. Nietzsche. *Linksmasis mokslas*. – Vilnius: Pradai, 1995, p. 151–152.
- ⁷ A. Paškus. *Asmuo ir laisvė...*, p. 10.
- ⁸ Ten pat, p. 16.
- ⁹ Ten pat, p. 17.
- ¹⁰ Šiuolaikinė politinė filosofija..., p. 66.
- ¹¹ Žr. A. Paškus. *Asmuo ir laisvė...*, p. 24.
- ¹² Žr. ten pat, p. 30–31.
- ¹³ Žr. M. Scheler. *Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethi* // M. Шелер. *Избранные произведения*. – Москва: Гнозис, 1994, с. 324.
- ¹⁴ Ten pat, p. 325.
- ¹⁵ Žr. ten pat, p. 326.
- ¹⁶ M. Šeleris. *Ordo amonis forma* // *Gėrio kontūrai*. – Vilnius: *Mintis*, 1989, p. 202.
- ¹⁷ Žr. ten pat.
- ¹⁸ A. Paškus. *Sąžinė psichologiniu požiūriu*. – Chicago: Draugas, 1991, p. 16.
- ¹⁹ Ten pat, p. 107.
- ²⁰ Karol Wojtyła. *Asmuo ir veiksmai*. – Vilnius: Aidai, 1997, p. 222.
- ²¹ A. Paškus. *Sąžinė psichologiniu požiūriu...*, p. 162.
- ²² Ten pat, p. 48.
- ²³ Karol Wojtyła. *Asmuo ir veiksmai...*, p. 205.
- ²⁴ M. Buber. *Dialogo principas I: Aš ir Tu*. – Vilnius: Katalikų pasaulis, p. 80.
- ²⁵ Ten pat, p. 154.